

**КУЛЬТУРНА ТА КОГНІТИВНО-КОМУНІКАТИВНА СУТНІСТЬ
СОМАТИЗМІВ У СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ**

У статті розглянуто культурну та когнітивно-комунікативну сутність соматизмів німецької мови, проаналізовано вплив концептуальної картини світу певного етносу на формування фразеологічних одиниць національної мови, з'ясовано основні чинники та формально-семантичні принципи, які сприяли утворенню фразеологічних одиниць, побудованих на основі номінацій життєвоважливих органів людського тіла.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, концептуальна картина світу, мовна картина світу, соматизм, національна культура.

The article looks at the cultural and cognitive and communicative essence of somatisms of the German language. It analyses the influence of the conceptual picture of the world formed by a certain ethnos on the formation of phraseological units of a national language and discloses the main factors and structural and semantic principles contributing to the origin of phraseological units built up on the basis of life-important organs of the human body.

Key words: phraseological unit, conceptual picture of the world, language picture of the world, somatism, national culture.

Мова – це скарбниця національних культурних цінностей, що пов'язані з загальною самосвідомістю, самозбереженням та розвитком народу як етносу. В мові яскраво відображаються різноманітні сторони життя людей, їхні звичаї, традиції, історія та національний характер, іншими словами, менталітет лінгвокультурної спільноти.

Проведене дослідження стосується виявлення когнітивної сутності соматизмів у сучасній німецькій мові та їхньої ролі у формуванні концептуальної картини світу.

Терміни "соматизм", "соматичний" має різні тлумачення. Згідно з загальним визначенням, "соматизми", "соматичний" [від грецького soma (somatos) – тіло] – це засоби позначення явищ, що належать до сфери тілесності. У конкретному сенсі, "соматизм" – це будь-яка значуща ознака, положення або рух особи і всього тіла людини [2]. Поняття "соматичний" використовується в біології і медицині в значенні "той, що пов'язаний з тілом людини, тілесний" і протиставляється поняттю "психічний". У мовознавстві він починає активно застосовуватися з другої половини 20-го ст. в дослідженнях, що відображають у своїй семантиці все те, що належить до сфери тілесності.

Фразеологізми є невід'ємним елементом національної культури, що відображає особливості національного світобачення. Вони забезпечують розвиток культурно-національної свідомості народу, ідентифікують його, формують особливості національного бачення світу. Таким чином, фразеологія є важливим елементом і невід'ємною частиною національної мови.

На сучасному етапі розвитку мовознавства особливе значення має вивчення мовної картини світу через фразеологічні одиниці (ФО), зокрема ФО з соматичним компонентом, оскільки саме вони зосереджують у собі віковий досвід нації і розуміння навколишнього світу крізь власну матеріальну особистість. Значний внесок у розвиток загальної теорії фразеології зробили українські та зарубіжні вчені: О. Потебня, Ш. Баллі, Ф. де Соссюр, В. Виноградов, І. Чернишова, Ф. Зейлер, В. Флейшер, Н. Амосова, В. Архангельський, В. Жуков, О. Кунін, В. Телія, Р. Борхарт, Вустман, Шоппе, К. Крюгер, Лоренц та ін. Однак, незважаючи на низку праць з фразеології, багато питань все ще є не вирішеними.

Отже, **актуальність** роботи зумовлена необхідністю проведення комплексного аналізу когнітивної сутності соматизмів – одного з найвизначніших і найпродуктивніших джерел ФО, а також нагальністю проблеми в нових аспектах з урахуванням здобутків сучасної когнітивно-дискурсивної парадигми мовознавчих досліджень.

Об'єктом дослідження є різноструктурні ФО із соматичним компонентом, **предметом** – їхні онтологічні, системно-функціональні та лінгвокультурні особливості в сучасній німецькій мові.

Мета проведеної роботи – з'ясувати основні чинники та формально-семантичні процеси, які сприяють формуванню ФО на основі життєвоважливих органів людського тіла.

Картина світу, тобто цілісний образ світу, як і мова кожного народу – по-своєму своєрідна та цікава. Результати наукового пошуку свідчать, що ідея картини світу з'являється на початку ХХ ст. Дослідник О. Шпенглер стверджує, що кожній культурі притаманний індивідуальний спосіб бачення та пізнання природи. Так само у кожній культурі, у кожній окремій людині є свій неповторний вид історії [10, с. 54].

М. Фуко вважає, що у людини існує "мережа уявлень", так званий скелет картини світу.

Сукупність та перетин "мереж" становить ментальність. Автор стверджує, що картина світу, немов мозаїка, складається з концептів та зв'язків між ними, іноді її називають концептуальною картиною світу [9, с. 85]. Усі уявлення та знання людей однієї етнічної групи або народу в цілому формують загальну картину світу етносу.

На думку В. Жайворонка, картина світу – це те, що йде передусім від людини, плід її сприйняття, фантазій, мисленневих процесів і перетворювальної діяльності. Водночас – це й сама людина [4, с. 51].

На сучасному етапі часто вживають терміни філософська, релігійна, художня, поетична картини світу, однак найбільш універсальним поняттям є концептуальна картина світу, пов'язана з усіма знаннями про світ. Оскільки концептуальна картина світу – явище динамічне, що постійно змінюється, то й мовні одиниці, які її відображають, постійно зазнають всіляких перетворень. Концептуальна картина світу є основою мовної картини, будь-які зміни у ній призводять до змін у мовній картині світу (МКС), в якій виявляється своєрідність членування концептуальної картини світу у різних народів. Можна стверджувати, що концептуальна картина світу є спільною для народів з однаковим рівнем знань про навколишню дійсність, водночас мова відображає досвід кожного народу і виявляє не тільки спільні знання, а й своєрідність бачення світу.

Узагальнюючи результати наукових досліджень, можна стверджувати, що мовна картина світу – це сукупність уявлень про дійсність, яка відображається у мовних знаннях; "мовне членування світу"; особливий спосіб світобачення, що здійснюється різними мовними засобами.

Мовна картина світу – цілісна структура, яка водночас складається з багатьох елементів.

Всю мову в цілому не можливо охопити, однак можна описати певні фрагменти МКС.

Дослідження мовної картини світу будь-якого етносу дає змогу зрозуміти та пізнати культуру, традиції, ментальність окремого народу. Важко не погодитися з думкою В. фон Гумбольдта [3] про те, що будь-яку національну мову можна розуміти як цілісну мовну картину світу, тобто певним чином побачений очима етносу світ.

На нашу думку, саме фразеологізми як одиниці мови найповніше та найяскравіше відображають специфіку та сутність мовної картини світу будь-якого народу, особливості його історії, економіки, політики, культури, побуту та звичаїв. Таким чином, можна говорити про національно-культурну семантику фразеологізмів.

Реконструкція стародавньої моделі світу, що втілюється на когнітивному рівні у фразеологічних одиницях, є фундаментом нашої свідомості для проникнення в сутність тріади: мова – мислення – мовлення.

Отже, у процесі дослідження розглянуто фразеологічні одиниці німецької мови із соматичним компонентом як наслідок розвитку мови і культури народу, а також виявлено

загальні закономірності побудови та функціонування соматизмів з позиції їхньої мотивації і структурно-семантичної репрезентації.

Матеріалом дослідження слугують словники [5; 8; 11], в яких методом суцільної вибірки було вибрано фразеологічні одиниці, що побудовані на основі життєвоважливих органів організму людини. Для дослідження було відібрано спочатку 137 соматизмів і розглянуто їхню відносну частотність у формуванні фразеологічних одиниць. Оскільки не всі соматизми є частотними, ми беремо до уваги лише ті, які утворюють більше, ніж 20 ФО. Таких соматизмів – 29. Вочевидь, чим більша частотність того чи іншого соматизму, тим вагомніше значення для мови і мовлення, і тим більше інформації про концептуальну картину світу несуть такі соматизми, і, відповідно, фразеологізми, що побудовані на їх основі. Адже значення фразеологізмів з прямого метафорично переходить в непряме. Найвність великої кількості фразеологізмів з соматичним компонентом у багатьох мовах, зокрема і в німецькій, пояснюється тим, що тіло людини є найближчим та найбільш пізнаним об'єктом, саме за допомогою свого тіла людина вимірює навколишній світ. Звідси – антропологічна спрямованість фразеології. Мова, і зокрема фразеологічні одиниці, які накопичувалися у ній упродовж століть, несуть у своїх глибинах специфіку світопізнання та світорозуміння, що відрізняє одну етнічну групу від іншої. Стійкі вирази репрезентують національну мовну картину світу, відображаючи специфічні особливості кожної нації. Таким чином, за допомогою фразеологічних одиниць (ФО) можна виявити особливості представлення в мові менталітету окремої нації та вивчити закономірності відображення в семантиці мовних одиниць ціннісно-сміслових категорій культури. Зазвичай німецькі соматизми побудовані на основі так званих "*фонових знань*" німецького народу. О. Ахманова трактує фонові знання, як спільні знання реалій мовця та слухача, що є основою мовного спілкування [1, с. 498]. Е. Верещагін та В. Костомаров виділяють три види фонових знань: загальнолюдські, регіональні, країнознавчі (ті знання, якими володіють всі члени певної етнічної та мовної спільноти, і які пов'язані зі знанням національної культури) [2, с. 210]. В процесі спілкування беруть участь всі типи фонових знань, з яких складаються всі знання комунікантів. Країнознавчі фонові знання охоплюють систему світобачення, поглядів, властивих для певної спільноти, етнічних оцінок, естетичних смаків, норми мовної і немовної поведінки, а також більшість знань, якими володіють всі члени спільноти, а мова виступає в процесі вивчення не тільки як набір формальних засобів, але й як частина культури. Ці знання є важливими для "розкодування" та інтерпретації прототипів фразеологізмів з національно-культурною семантикою, для їх осмислення та правильного тлумачення. Для формування фонових знань важливо знати історію країни, мова якої вивчається,

Носій мови засвоює семантику ФО разом з їх внутрішньою формою, національним образом, який є основою того чи іншого фразеологізму, а також всі його додаткові відтінки у значенні.

У кожному фразеологізмі закладено своєрідність сприйняття світу крізь призму мови і національної культури. Але якщо, мовний образ, що ліг в основу ФО спочатку мав пряме значення, то згодом в процесі розвитку він набув переносного смислу. Кожний народ використовує свої специфічні реалії для створення образної основи фразеологізму. Як зазначає В. Телія, лише еталонне та стереотипне, а тим самим зрозуміле для носіїв мови може лягти в основу мовного знаку: мова зберігає і передає з покоління в покоління лише ті фразеологізми, які прямо або опосередковано відображають елементи національної культури [7]. Зрозуміло, що соматизми, побудовані на основі людського тіла, є тим самим еталоном чи символом.

Німецька мова має багату фразеологію. Цікаве спостереження зробив Л. Сміт. Він писав: "Німецька мова більш багата поетичними і образними висловлюваннями фольклорного походження, ніж інші європейські мови" [6, с. 146].

Соматична фразеологія є однією з найбільш численних груп фразеологізмів та займає важливе місце у фразеології німецької мови. Тут виявляється загальна закономірність

будь-якої фразеологічної системи незалежно від лінгвотипологічної належності даної мови. Саме цей клас фразеологічних одиниць виявляє подібність з фразеологією інших мов, оскільки в них знаходять відображення загальнолюдська практика, багатовіковий досвід людини в освоєнні і перебудові навколишнього світу.

У дослідженні розглянуто лише ті соматизми, які є життєвонеобхідними для людини. Такий статус забезпечує можливість позначити їх у роботі як "меридіанні" соматизми. До таких частин тіла та органів, без яких людина не може жити та функціонувати ми зараховуємо Herz (серце), Kopf (голова), Geist (дух), Seele (душа), Magen (живіт), Blut (кров).

Найважливішим органом та основою людського існування є Herz (серце). Оскільки воно є центральним органом кровоносної системи та виконує життєвоважливі функції, то саме серце є основним соматизмом. У переносному значенні серце виступає як символ душі, духу; воно є важливим місцем чого-небудь; це душевний світ людини, його переживання та почуття. З соматизмом "серце" пов'язані зазвичай приємні висловлювання (das Herz hüpft vor Freude – серце грає від радощів; von Herzen kommen – йти від щирого серця). Воно асоціюється як символ любовних почуттів та переживань (j-n ins Herz (in die Seele) treffen – вразити в саме серце), прив'язаності (j-n ins Herz schließen – прив'язатися до когось, чого-н.), як символ доброти та турботи (das Herz in der Hand tragen – бути готовим допомогти). Серце – символ душі як дихання життя, символ зосередження і вмістилища почуттів, переживань (те, що знаходиться "в середині" людини, його душа) (sein Herz ausschütten – вилити свою душу; viel Herz haben – бути щирою, чуйною душею).

Серце, як і голова (розум) відіграє не останню роль у прийнятті життєвоважливих рішень, які немов би "пропускаються" через нього (sein Herz in die Hand nehmen – набратися хоробрості, вирішити, відважитися, зібратися з духом). Емоційний принцип, пов'язаний з серцем, є компонентом людської істоти, здатний мислити, приймати рішення, робити висновки. Серце (душа) часто є предметом чіх-небудь бажань (заволодіти душею, серцем).

Seele, Geist (дух, душа) – це душевна сторона людини, яка пов'язана з серцем (etw. auf der Seele haben – мати що-небудь на душі (на серці)). Дух – філософське поняття, принцип життя енергії в людині; об'єкт, під яким розуміють частину людської істоти, яка є нетілесною і невидимою та характеризується розумовими здібностями.

Blut (кров) – орган, який впливає на життєвоважливі функції організму. Кров – рідка тканина організму, що виконує важливі функції в забезпеченні його життєдіяльності (перенесення кисню, поживних речовин, біологічно активних речовин, захищає організм від мікроорганізмів і чужорідних тіл). Більше того, втрата чверті об'єму крові створює загрозу для життя. Відповідні спостереження над кров'ю і припинення життя при великій втраті призвели до того, що в крові "побачили" носія душі. У зв'язку з тим, що душа розуміється як субстанція, їй спочатку приписували властивості найтоншої речовини, що знаходиться у крові.

Кров символізує життєвий потік. У дохристиянських культурах вважалося, що вона несе запліднюючу силу, містить частину божественної енергії. Кров'ю змащували лоби тяжкохворих, породіль і новонароджених, щоб додати їм життєвих сил. У пору розквіту ацтекської імперії проливали кров 20000 жертв, щоб вселити енергію в Сонце, коли вранці воно поверталось із загробного світу.

В історії відоме поняття "змішання крові" та "чистота крові". Відомий ідеолог Рейху А. Розенберг писав, що від цієї "ганьби кровної" гинуть не тільки особистості, а цілі цивілізації, раси. Тому вибудовувалась ідея "чистоти крові". Повноцінну освіту та вищі пости в імперії могли отримати тільки люди з чистою кров'ю, громадяни зі "змішаною кров'ю" позбавлялися основних прав, а людей з чужою кров'ю могли вигнати або вбити, перетворити на рабів. Не допускалося одружуватися з особами іншої національності. Кров також ототожнювалась з душею, розумілася як вмістилище життєвої сили, нематеріального начала.

Живіт (Magen) – частина тіла людини, яка містить основні внутрішні органи. У ньому зосереджені всі життєвоважливі внутрішні органи людського організму такі, як шлунок, кишечник, нирки, надниркові залози, печінка, селезінка, підшлункова залоза, жовчний міхур, сечовий міхур.

Голова (Kopf) – частина тіла людини, в якій міститься мозок, органи зору, смаку, нюху, слуху, рот. Голова символізує свято, сонце, небо, порядок, Всесвіт. Голова вбитого ворога у багатьох давніх народів була певним вмістилищем сили і відваги того, кому вона належала. Тому у галлів, кельтів існував звичай відрубувати голову, вбитих в бою воїнів і ховати їх, щоб стати "власниками" додаткових військових здібностей. Звідси вирази – поплатитися головою (den Kopf hergeben müssen), відтяти голову кому-н., обезглавити – j-m den Kopf vor die Füße legen.

Голова, поруч з серцем вважається основною частиною тіла, місцем зосередження життєвої сили, душі. Вона означає мудрість, розум, управління та контроль. Саме ця частина людського тіла характеризується з верховенством, інтелектуальними здібностями людини, є вмістилищем душі та розуму (einen klaren Kopf haben – мати ясний розум; sich (D) den Kopf zerbrechen – ламати собі голову; sich (D) etw. durch den Kopf gehen lassen – подумати, поміркувати про що-н.; er ist ein heller Kopf – він має голову на плечах).

Не менш важливими є органи чуття людини (Auge, Nase, Mund, Ohr, Haut). За допомогою них ми пізнаємо світ, навколишню дійсність. Завдяки цим органам людина отримує всю інформацію із зовнішнього середовища.

У процесі дослідження встановлено, що меридіанні соматизми є найбільш продуктивними і утворюють більше 20 фразеологічних одиниць. Саме з ними пов'язана найбільша кількість ФО. Таким чином, можна зробити висновок, що вже здавна людина усвідомлювала життєву значущість цих частин тіла та органів і саме вони мають первинну значущість у побудові мовної і концептуальної картини світу.

Отже, можна з певністю стверджувати, що меридіанні соматизми становлять невід'ємну частину культури та життя народу.

У подальших розвідках ми плануємо скласти семантико-синтаксичну класифікацію соматизмів з урахуванням їх приналежності до певного функціонального стилю.

Відтворення міфологічних і метафоричних витоків картини світу в сучасній німецькій мові сприятиме встановленню універсальних лінгвальних особливостей соматизмів і їхньої порівняльної структури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верещагин Е. М. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1976. – 248 с.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры : сборник / В. Гумбольдт ; пер. с нем. М. И. Левиной [и др.] ; сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги, Г. В. Рамишвили. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с. – (Языковеды мира).
3. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення [Електронний ресурс] / В. В. Жайворонок // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2002. – № 32. – С. 51–53. – Режим доступу: <http://ukrling.narod.ru/right4.htm>.
4. Смит Л. П. Фразеология английского языка / Логан П. Смит ; пер. [с англ.] А. С. Игнатъева ; [предисл. Д. Н. Шмелева]. – М.: Учпедгиз, 1959. – 208 с.
5. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 286 с.
6. Фуко М. Археология знания : пер. с фр. / М. Фуко. – К.: Ника-Центр, 1996 – 208 с.
7. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – Новосибирск : Наука, 1993. – 584 с.

8. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 606 с.
9. Немецко-русский фразеологический словарь : 12000 фразеологических единиц / сост. Л. Э. Бинович ; отв. ред. Н. С. Чемоданов. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1956. – 904 с.
10. Фразеологічний словник німецької мови / склали Л. С. Осовецька, К. М. Сільвестрова. – К.: Рад. шк., 1964. – 715 с.
11. Duden. Redewendungen : Wörterbuch der deutschen Idiomatik : Mehr als 10000 feste Wendungen, Redensarten und Sprichwörter / Hrsg. von der Dudenredaktion. – 3., überarbeitete und aktualisierte Aufl. – Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverlag, [2006]. – 957 s. – (Duden ; Band 11).